

(BOG)SIDENS MANIFESTATIONER

ET BOGHISTORISK STUDIE AF INFORMATIONSD- OG KUNDSKABSIDEALER I TRE DANSKE ENCYKLOPÆDIER

■ MARIA SIMONSEN

At læse er at tolke, skriver litteratursociolog Johan Svedjedal i artiklen 'Boken tiger, boken talar' (2009), "och vi tolkar också alla de fysiska signalerna från det föremål vi håller i handen. Då är det som om boken talar".¹ Igennem både tekstindhold og materialitet danner bogen "en semiotisk enhet, ett teckensystem där språklige och fysiska signaler ger ett gemensamt intryck".² Ifølge Svedjedal er det at udstyre *Chick-lit* med et lyserødt omslag eller, at en forfatters bøger har samme typografi eller format, eksempler på, hvordan en udgivelse kan knyttes til en vis genre eller et bestemt forfatterskab.³

Svedjedals ræsonnement kan imidlertid tages et skridt videre igennem en historisk undersøgelse af de traditioner eller konventioner, der er etableret omkring, hvordan bestemte genres tekst og materialitet præsenteres, og hvordan det påvirker vores opfattelse af dem. Det er traditioner, der skaber forventninger både til tekstens indhold og den materialitet, som formidler den. Hvis der i en kogebog ikke findes opskrifter på de retter, som den afbilleder, hvis en bog bliver udgivet uden omslag, eller hvis typografien i dagens avis pludselig er fraktur i stedet for antikva, bryder udgivelserne med nogle af de etablerede konventioner og forandrer derigennem også vores opfattelse af dem. Inden for især det skønlitterære felt bliver der konstant eksperimenteret med udgivelsestraditioner og -konventioner, som udfordrer det etablerede. Andre genrer som eksempelvis opslagsværker har derimod vist sig at være mere afhængige af en tekstlig og formmæssig stabilitet for at bevare sin faglige autoritet.

1 Johan Svedjedal: 'Boken tiger, boken talar', I *Bokens materialitet. Bokhistoria och bibliograf*. Mats Malm m.fl. (red.). Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet 2009, s. 28.

2 Svedjedal, 'Boken tiger, boken talar', s. 31.

3 Svedjedal, 'Boken tiger, boken talar', s. 31; *Typografi* er en bred definition for det at udforme en tekst. At udforme eller "at sætte" en tekst handler ikke kun om typerne, bogstaverne. Det handler også om linjeafstand, afstanden mellem de enkelte ord, marginaler, illustrationernes placering, titlens placering på bogens bind, og papiret størrelse, det vil sige bogens format. Med andre ord handler typografi om udformningen af bogens samlede udtryk.

En af de mest fundamentale forventninger, der findes til en encyklopædi, er, at den er bærer af korrekt information og kundskab.⁴ Som følge af sin kundskabsmæssige autoritet er encyklopædien et kraftfelt uden lige i forhold til at have indflydelse på, hvad mennesker i generationer har anset for sandt eller falsk. Men encyklopædien skal, som andre faglitterære udgivelser, på én og samme gang også balancere mellem at være økonomisk rentabel og populærvidenskabeligt redelig. Den skal tilpasses kommercielt til sine læsere, samtidig med at dens indhold skal være troværdigt. Med opkomsten af de digitale udgivelsesformer blev det tydeligt, hvordan vores opfattelse af bestemte udgivelser forandredes, når det der blev betragtet som fastsatte genrekonventioner ændrede sig. I skiftet fra trykt til digital blev der rokket ved en af encyklopædiens mest centrale karakteristika – dens kundskabsmæssige autoritet – og den forandrede produktions- og formidlingsform og nye materielle udtryk har betydet, at dens autoritative status er blevet sat gevaldigt på prøve.⁵

Encyklopædiens materielle udtryk og sammenhæng med dens funktion som informations- og kundskabsbærer i moderne dansk encyklopædihistorie er det overordnede tema for artiklen.⁶ Igennem en undersøgelse af en del af encyklopædiens materialitet, den encyklopædiske (bog)side,⁷ forsøger artiklen at indfange de informations- og kundskabsidealer, som har præget encyklopædiudgivelsen i løbet af de sidste 100 år. I fokus står de moderne udgivelser med tre generationers universalencyklopædier: *Salmonsens Konversationsleksikon*, *Lademanns Leksikon* og *Den Store Danske Encyklopædi*. Det er alle encyklopædier, der opnåede

4 Når jeg i artiklen anvender betegnelserne information og kundskab i forhold til encyklopædien, er det i betegnelsernes generelle betydning som det bliver beskrevet i *Den Store Danske*. Det vil sige, information er "oplysning, meddelelse, efterretning etc. I daglig tale bruges ordet information om oplysninger, hvis værdi som erkendelse ligger mellem rå data og indsigtfuld viden", mens kundskab eller kundskaber er et begreb, som omfatter det at kende, vide besked med, være fortrolig med noget; næsten identisk med viden". Information; Kundskaber, *Den Store Danske* (28-02-2016). Undervejs i artiklen anvender jeg betegnelsen encyklopædi i betydningen universalencyklopædi, universalleksikon eller alment opslagsværk, når jeg referer til *Salmonsens Konversationsleksikon*, *Lademanns Leksikon* og *Den Store Danske Encyklopædi*.

5 Siden opkomsten af de digitale online-encyklopædier omkring årtusindskiftet har debatten været livlig. Se eksempelvis Genevieve Roberts og Martins Hickman: "På vagt over for Wikipedia", *Information* 17/2 2006, <https://www.information.dk/2007/07/paa-vagt-wikipedia> (28-01-2017); Sebastian Gjerdin: "Dansk megaleksikon går online", *Politiken* 26/2 2009, <http://politiken.dk/kultur/art4790240/Dansk-megaleksikon-g%C3%A5r-online> (28-01-2017).

6 Dele af artiklen er en videreudvikling af kapitel 5 'Bogudgavernes bibliografiske koder: Bogsiden' fra min afhandling *Den skandinaviske encyklopædi. Udgivelse og udformning af Nordisk familjebok og Salmonsens Konversationsleksikon*. Centrum för Öresundsstudier nr. 37. Lund: Makadam förlag 2016.

7 For at skelne mellem den trykte og digitale bogside refererer jeg i artiklen til både den trykte og digitale side, når jeg anvender betegnelsen (bog)side, mens det alene omhandler den trykte bogside, når det skrives uden parentes.

stor udbredelse i deres trykte form, og som på mere eller mindre succesrig vis blev overført fra trykt til digitalt og på den måde har fået et efterliv i en ny udgivelsesform.

Gennem en undersøgelse af de tre encyklopædiers (bog)sider er formålet at finde frem til, hvordan informations- og kundskabsformidling udtrykkes via en del af deres materialitet fra sidst i 1800-tallet, hvor trykkeriforlægger Frederik Hostrup Schultz og boghandler Isaac Salmonsens iværksatte førsteudgaven af *Salmonsens Konversationsleksikon*, over bogklubencyklopædiens fremvækst i begyndelsen af 1970'erne og frem til begyndelsen af det nye årtusinde, da digitaliseringen af den senest trykte danske nationalencyklopædi begyndte. Hvad skaber den encyklopædiske (bog)sides arkitektur? Hvilke forandringer gennemgår den over tid? Og hvordan tilkendegiver encyklopædien sin genre og kundskabsmæssige autoritet gennem (bog)sidens materialitet, dens form og udtryk? Besvarelsen af spørgsmålene kan synliggøre, hvordan (bog)siden som informations- og kundskabsbærer har udviklet sig internt blandt de trykte encyklopædier og i overgangen til de digitale udgivelsesformer, og hvordan forestillingen om, hvad der er korrekt information og kundskab, er påvirket af det medie, som det formidles i.

Artiklens første del præsenterer undersøgelsens metodiske og teoretiske afsæt i nyere boghistorisk forskning, der viser bogsidens centrale betydning for den samlede forståelse af en udgivelse. Som optakt til analysen af encyklopædiens (bog)sider giver artiklens anden del indsigt i dansk encyklopædihistories udvikling fra 1600-tallets sidste del og frem til i dag, med sigte på at indsætte de tre encyklopædier i en udgiveshistorisk kontekst. I artiklens tredje og sidste del undersøges encyklopædiernes (bog)sider, hvorigennem de skiftende informations- og kundskabsidealer i dansk encyklopædihistorie synliggøres.

De tre encyklopædier indeholder hver især flere tusinde artikler. For at afgrænse undersøgelsesmaterialet og konkretisere den encyklopædiske (bog)sider tager jeg i undersøgelsen afsæt i opslaget "H.C. Andersen" i alle udgaver af de tre encyklopædier.

(BOG)SIDEN SOM FORSKNINGSOBJEKT

Bogsidens har længe været så integreret i menneskers liv, at den knapt bliver bemærket.⁸ Sin ubemærkethed til trods er bogsidens, dens tekstindhold og konkrete fysiske tilstedeværelse bogens grundlæggende fundament. I forskellige formater og materialer fra papyrusruller over kemisk papirmasse af cellulose og lignin til digitale platforme af plast og glas har siden som tekstens bærende underlag i år-

8 Peter Stoicheff og Andrew Taylor (red.): *The Future of the Page (Studies in Book & Print Culture)*. Toronto: University of Toronto Press 2003, s. 5. For teoretiske beskrivelse af, hvordan bogsidens rektangulære form er opstået se Stoicheff og Taylor, *The Future of the Page*, s. 5.

tusinder haft afgørende indflydelse på kulturer, tankevirksomhed, og informations- og kundskabsformidling.⁹

Bogsidens funktion er at bære den tekst som kommunikerer og transmitterer tanker og ideer fra forfatter til læser, og den er derigennem "the most significant site for displaying information, and in the process it has determined what counts as intellectual authority, logical argument, and useful information".¹⁰ Det gælder ikke mindst for encyklopædiens bogside, der forventes at være formidler af prøvet information og kundskab. Selv om bogsidens grundlæggende funktion er at kanalisere tanker og ideer, har materialiteten betydning for, hvordan den opfattes, som Svedjedal pegede på i det indledende citat.

De seneste to årtiers diskussioner om den trykte bog og dens fremtid i den digitale tidsalder har fået flere til at se på den trykte bog med nye øjne, herunder også på bogsidens. En bog er ikke længere kun en trykt variant med paginerede sider af papir og et omslag omkring. Den kan materialisere sig i flere forskellige former og udtryk. Den ubemærkedhed, som tidligere prægede bogsidens, er blevet afløst af en forskningsmæssig nysgerrighed, og bogsidens indgår ikke bare som et lille hjørne af boghistorisk forskning, men som en del af medie-, litteratur- eller kulturhistoriske forskningsområder. Det forandrede syn på bogen har fået forskere fra forskellige fagdiscipliner til at undersøge (bog)siden ud fra andre tilgange end det tekstlige indhold, som forskningen ellers ofte har været koncentreret omkring. Peter Stoicheff, Andrew Taylor, Bonnie Mak og Anthony Grafton er blandt dem, der har taget (bog)siden op til undersøgelse, og dermed har de været med til at sætte fokus på bogens sider som en betydningsbærende del af materialiteten.¹¹

(Bog)siden består af en kompleks sammenfiltrering af forskellige platforme: tekst, billeder, mellemrum og andre typografiske parametre, der alle har sammenhæng med de budskaber, som den signalerer. Det viser litteraturhistorikerne Peter Stoicheff og Andrew Taylor i *The Future of The Page* (2003), hvori de også argumenterer for, at en undersøgelse af (bog)siden bør ske ud fra aspekterne materialitet, arkitektur og ideologi:

9 Stoicheff og Taylor, *The Future of the Page*, Introduction.

10 Ibid., s. 3.

11 I *How the Page Matters* undersøger boghistorikeren Bonnie Mak flere hundrede års sidehistorie gennem en undersøgelse af Bonarccursius de Montemagnos' *Controversia de nobilitate* (1476), i *La page de l'Antiquité à l'ère du numérique: histoire, usage, esthétiques* beskriver historiker Anthony Grafton nogle af de forandringer, som bogsidens har gennemgået fra antikken til nutidens digitale univers. Bonnie Mak: *How the Page Matters*. Toronto: University of Toronto Press 2011; Anthony Grafton: *La page de l'Antiquité à l'ère du numérique: histoire, usages, esthétiques*. Paris: Hazan, 2012. For yderligere forskning i bogsidens se også Alberto Manguel: 'A Brief History of the Page', *A Reader on Reading*. New Haven: Yale University Press 2010, s. 120-127; Mary Carruthers: *The Book of Memory. A Study of Memory in Medieval Culture*. Cambridge: Cambridge University Press 2008.

One [aspect] is the page's materials, such as papyrus (a mat of crushed Nile reeds), parchment and vellum (sheep, calf, or goat skin), paper, and the digitized screen. Another is its architecture: the underlying arrangement of information on a page or what medieval writers called its *ordinatio*. A third is its ideologies: the ways in which the arrangement of information shapes or reflects cultural systems.¹²

Materialitet, arkitektur og ideologi er i indbyrdes interaktion med til at fortælle bogsidens historie. De tre tilgange skal ikke forstås og anvendes adskilt og som jeg viser i det følgende, hænger de tæt sammen. Materialet og dets anvendelse er et konkret vidnesbyrd om tiden og de eksisterende teknikker. Om papiret er fremstillet af dyrehud (pergament), tekstiler (kludepapir) eller træmasse (papir) vidner om, i hvilken samtid det er produceret. Det gælder også for (bog)sidens typografiske opbygning, dens arkitektur, og i tilfældet encyklopædien er den også et billede på sin tids informationsformidling og kundskabsorganisering. Skiftet fra den tematiske organisering af encyklopædiartiklernes indhold til den alfabetiske tydeliggør kulturelle forandringer, der har påvirket måden at navigere i (bog)sidens tekster på, præcis som Wikipedia og andre nutidige digitale encyklopædier er løsrevet fra den trykte encyklopædis alfabetiske organisering i kraft af den digitale tekniks opbygning, muligheder og anvendelse.

Den tredje tilgang, (bog)sidens ideologi, er tæt forbundet med både materialitet og arkitektur. Organisering af encyklopædiens artikler i spalter, den stigende brug af illustrationer og integrationen af henvisninger eller mangel på samme, afspejler informationsorganiseringen og den kulturelle kontekst, som encyklopædiene formidler i. Spørgsmålet om ideologi handler derigennem også om bogsidens funktion. Boghistoriker Kristina Lundblad mener eksempelvis, at kodeksen igennem sin lange historie "och det inflytande dess form och funktion [har] utövat på vår perception och vårt sätt att tänka har gjort vändande av sidor i en bok till en gest med epistemologisk signifikans".¹³ En bevægelse, som er så integreret i måden at orientere sig i en tekst på, at den også anvendes i nogle digitale tekster, eksempelvis i e-bøger, selv om den egentlig er overflødig.¹⁴

Hvor vidt den digitale side, "site", kan karakteriseres som en side i forståelsen bogside og derigennem kan sidestilles med den trykte bogside, er imidlertid en omdiskuteret sag. Taylor og Stoicheff laver uhindret koblinger mellem den trykte og den digitale side, mens Lundblad eksempelvis ikke mener, at den digitale side

12 Stoicheff og Taylor, *The Future of the Page*, s. 4.

13 Kristina Lundblad: 'Kodexsimulationer', *Bokhistorier. Studier tilläggande Per S. Ridderstad*. Kristina Lundblad et al. (red.). Stockholm: Signum 2007, s. 98.

14 Mange af de e-bøger, som læses på e-bogslæsere, har den bladringsfunktion, som Lundblad diskuterer i artiklen 'Kodexsimulationer', det vil sige, at læseren foretager (næsten) samme bevægelse med fingeren, når (bog)siderne vendes, og at læseren også ser (bog)sidens bagside. Bogsiden bevæger sig altså horisontalt i sin bevægelse i de e-bøger, Lundblad beskriver, men vertikalt, når læseren scroller op og ned i andre digitale dokumenter som en pdf.

er en side i egentlig forstand, men en visuel repræsentation af en bogside.¹⁵ Det er især materialiteten som, ifølge Lundblad, gør det problematisk at sidestille de to sidetyper:

En annan viktig skillnad mellan analoga och digitala dokumentens egenskaper har att göra med dokumentens materialitet. Analoga dokument består av det medium med vilket den materiella textens bokstäver eller typsnittstecken är formade (tryckfärg, bläck och liknande) samt av det material som är textens underlag (papper, pergament, plast, tyg, sten etcetera). I digitala dokument – oavsett om de är födda digitalt eller är digitaliserade versioner av analoga dokument – är det vi uppfattar som textens bärande underlag inte något bärande underlag utan, enkelt uttryckt, en visuell representation effektuerad av binära koder i samspel med mjukvaror och andra komponenter.¹⁶

Forskellene i materialitet til trods er det, som er fælles for de to sidetyper, at de begge bærer tekst; kommunikerer dens budskab til læserne. En encyklopædiartikel har, uanset om den står i *Salmonsens Konversationsleksikon* eller i *Den Store Danske*, samme formål: at formidle kundskab og information om en given ting, person eller fænomen. At dele af den trykte bogside udtryk og bladringsfunktion er overført til nogle digitale medier, er et eksempel på den trykte bogside kulturelle betydning. At vi har lært at læse tekster, at afkode den trykte bogside på en bestemt måde, er en praksis, som vi tager med os over i det digitale. Det er de kognitive redskaber, vi har til at forstå nye medier med.

Som jeg var inde på tidligere, blev der i skiftet fra trykt til digital udgivelsesform stillet spørgsmål til encyklopædien som kundskabsmæssig autoritet på grund af de forandrede produktions- og formidlingsformer og dens nye materielle udtryk. Det er imidlertid ikke første gang, at encyklopædigenren har forandret form og udtryk og heller ikke første gang, at den er blevet kritiseret for at miste kundskabsmæssig autoritet på grund af forandringerne. Inden undersøgelsen af de tre encyklopædiers bogside skal blikket først vendes mod den moderne danske encyklopædihistorie og dermed den udgivelseskontekst som *Salmonsens Konversationsleksikon*, *Lademanns Leksikon* og *Den Store Danske Encyklopædi* udspringer af.

15 Om diskussion af den digitale side, se også Mats Dahlströms afhandling *Under udgivning: Den videnskabelige udgivningens bibliografiske funktion*. Borås: Valdrid 2006.

16 Kristina Lundblad: 'Dokument, taktilitet och "diakronisk doft". Om några förmågor och egenskaper hos det analoga och det digitala', *Återkopplingar*, Marie Cronqvist, Patrik Lundell & Pelle Snickars (red.). Lund: Mediehistorisk arkiv nr. 28, Mediehistoria, Lunds universitet 2014, s. 350 ; se også Lundblad, 'Kodexsimulationer', s. 100.

ETABLERINGEN AF EN TRADITION

Danmark har en rig encyklopæditradition. Den strækker sig tilbage til de første forsøg fra sidste del af 1600-tallet, da embedsmanden Matthias Moth arbejdede på et udkast til et dansk realleksikon inden for rammerne af sin store ordbog,¹⁷ og frem til dagens digitale encyklopædier som Den Store Danske og den danske udgave af Wikipedia. Imellem yderpolerne er der udkommet et stort antal encyklopædier, fagspecifikke som universelle, alfabetisk eller tematisk struktureret, med kortere eller længere artikler der er illustreret i varierende omfang.¹⁸

Overordnet kan danske encyklopædiers udgivelsehistorie opdeles i fire perioder, der hver især markerer et tydeligt skifte i encyklopæditraditionen. Den første periode omhandler den tidlige encyklopædiudgivelse og tiden frem til først i 1890'erne, hvor de første hæfter af *Salmonsens Konversationsleksikon* blev udgivet. Det var en periode, hvor der var en interesse i at gøre de europæiske encyklopædier tilgængelige på nationalsprog, og derfor blev omskrivninger og oversættelser opskriften på, hvordan det lykkedes at fuldføre arbejdet med encyklopædiske projekter.¹⁹ Det skyldtes især udbredelsen af de brockhauske leksika, der blev oversat til dansk. Overlærer Hans Ancher Kofod var blandt dem, som udarbejdede en encyklopædi efter den metode med sin frie oversættelse af *Brockhaus' 3., 4. og 5. udgave*. Encyklopædien omfattede 28 bind og fik den med vor tids øjne knap så mundrette titel *Conversations-Lexicon eller encyklopædisk Haandbog over de i selskabelig Underholdning og ved Læsning forekommende Gjenstande, Navne og Begreber (osv.), med adskillige Forandringer og Tillæg overs. efter den tyske Originals Oplag (1816-28)*.²⁰ De såkaldte "Tillæg" bestod af selvstændige artikler

17 Palle Birkelund, Esli Dansten & Lauritz Nielsen: *Nordisk Leksikon for Bogvæsen*. København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck 1962 bind 1, s. 541.

18 I forbindelse med forarbejdet til *Den skandinaviske encyklopædi* udarbejdede jeg en database over danske og svenske universalencyklopædier. De indsamlede data er samlet hos Svensk Nationell Datatjänst, SND, og dækker udgivelser i perioden 1870-1970. Encyklopædidatabasen omfatter alene universalencyklopædier og der indgår ikke fag- eller målgruppespecifikke encyklopædier i databasen. Undervejs i artiklen refereres der til databasen som følger: Maria Simonsen (2016): *Den skandinaviske encyklopædi*. Version 1.0. Svensk Nationell Datatjänst. <http://dx.doi.org/10.5878/002843>. (21-03-2017).

19 For beskrivelser af den tidlige encyklopædihistorie se Birkelund, *Nordisk Leksikon for Bogvæsen*, s. 540-43; André Nicolet: *Encyklopædier og Konversationslexika gennem Tiderne*. København: J.H. Schultz 1946; Axel Andersen: *Veje til viden. Håndbog i informationsvidenskab*. København: Gyldendal 1996, Sigmund Carlsen: *"All verdens viten". Litt om leksika gjennom tidene*. Oslo: Aschehoug 1968.

20 Carlsen, *"All verdens viten". Litt om leksika gjennom tidene*, s. 36. Den fulde titel på H.A. Kofods konversationsleksikon er *Conversations-Lexicon eller encyklopædisk Haandbog over de i selskabelig Underholdning og ved Læsning forekommende Gjenstande, Navne og Begreber, med Hensyn til Folke- og Menneske-Historie, Politik, Diplomatiik, Mythologie, Archæologie, Jordbeskrivelse, Naturkundskab, Fabrik- og Manufacturvæsen, Handel, de skjønnne Kunster og Videnskaber, indbefattende tillige de ældre og nyere mærkværdige*.

af national interesse, og selv om encyklopædien byggede på tysk grundmateriale, vandt den stor udbredelse i Danmark og Norge.²¹

Encyklopædiudgivelsen fortsatte i en jævn strøm op igennem 1800-tallets sidste halvdel. Nogle udgivelser, som *Almennyttigt Dansk Konversations-Lexikon* (1849-60), var fortsat bearbejdede udgaver af tyske leksika, mens andre var mere originale i deres indhold og gav plads til skandinavisk stof i større eller mindre udstrækning, herunder Forlagsbureauets *Nordisk Konversationslexikon*, hvis udgivelse begyndte i 1858.²² Modsat oversættelsesprojekterne fik *Nordisk Konversationslexikon* igennem sine tre udgaver efterhånden et tydeligere skandinavisk fokus. Men, som der stod i førsteudgavens femte bind, havde det oprindelige udgangspunkt for encyklopædien været *Brockhaus' Kleines Konversationslexicon*.²³ Med sin bevægelse mod et mere skandinavisk og selvstændigt udarbejdet indhold repræsenterede *Nordisk Konversationslexikon* imidlertid en ny tendens inden for dansk encyklopædiudgivelse: den stadig mere nationalt orienterede encyklopædi.

At udgive encyklopædier på nationalsproget var ikke kun en god forretningsidé for tidens forlæggere, der – hvis projekterne lykkedes – kunne opnå en stabil indkomstkilde til forlaget over en længere periode. Encyklopædiudgivelsen var også en del af de nationale strømninger, der satte deres præg på Europa, kulturelt og politisk, i løbet af det 19. århundrede. 1800-tallets større encyklopædiprojekter må derfor ses i tilknytning til de nationale manifestationer, der skete sammen med etableringen af nationalmuseer, modersmålsordbøger og nationalsange.²⁴

21 Carlsen, "All verdens viten". *Litt om leksika gjennom tidene* s. 36; Jørgen Bang: *Fra Godiche til Schultz. Bogtrykkeri og forlag i 300 år 1661-1961*. København: J.H. Schultz 1961, s. 67; Andersen, *Veje til viden*, s. 157. De første ti bind af Kofods *Konversations-Lexicon* er blevet digitaliseret og findes tilgængelige på Archive.org.

22 Det gælder eksempelvis boghandler og forlægger Johannes Nikolai Høsts' etbindsværk *Interessant og lærerigt dansk-norsk Konversationslexikon for alle Stænder, indtil den nyeste Tid, efter de bedste danske og fremmede Kilder* (1841) eller Forlagsbureauets *Nordisk Konversationslexikon*. Forlagsbureauet blev etableret i september 1854 og var et samarbejde mellem de københavnske forlæggere Otte Herman Delbanco, Frederik Vilhelm Hegel, Gottlieb Ernst Clausen Gade og C.G. Iversen. *Nordisk Konversationslexikon* udkom i tre udgaver, 1. udg. 1858-63, 2. udg. 1870-78, og 3. udg. 1884-90. Encyklopædien skilte sig ud fra sin samtids øvrige leksikale udgivelser på flere punkter. Først og fremmest var udgivelsen et samarbejde mellem flere etablerede forlæggere og brød dermed den enmandstradition, som tidligere encyklopædier ofte havde været. Med flere forlæggere bag havde udgivelsen et mere stabilt økonomisk grundlag, men også i forhold til kontakter og brancheerfarenhed stod encyklopædien stærkere end andre af sin samtids encyklopædiudgivelser.

23 *Nordisk Konversationslexikon* 1863 bind 5, Efterord.

24 Andersen, *Veje til viden*, s. 158.

de de tyske artikler i en dansk kontekst uden en omfattende omarbejdning. Det var derfor nødvendigt at udarbejde originale danske artikler fra bunden.²⁹

Med igangsættelsen af en original udarbejdet encyklopædi kickstartede F.H. Schultz og Isaac Salmonsens det, der kan karakteriseres som den danske encyklopædis guldalder, tiden fra århundredskiftet 1900 og frem til sidst i 1960'erne, hvor encyklopædier i alverdens afskygninger blev udgivet i stort tal.³⁰ Hverken før eller siden har det danske bogmarked oplevet et lignende boom i antallet af udgivne encyklopædier.³¹ Blandt de mange udgivelser kom især andenudgaven af *Salmonsens Konversationsleksikon* (1915-30) til at skille sig ud. De selvstændigt udarbejdede artiklers omfattende indhold var én årsag, men også den status af standardværk, som encyklopædien fik i samtiden og har bevaret i eftertiden, spillede ind.³² Efter udgivelsen af andenudgaven udgav forlaget J.H. Schultz flere omarbejdede og reducerede udgaver af *Salmonsens Konversationsleksikon* samt leksikon-tidsskriftet *Salmonsens-Leksikon-Tidsskrift*.³³ Ingen opnåede imidlertid samme status og anerkendelse, selv om forlaget i reklamematerialet ihærdigt forsøgte at koble de senere udgaver til samme encyklopæditradition.

Den lille Salmonsens 1937 bind 1, s. 225 samt helsidesillustration af H.C. Andersen.

H. C. Andersen.

Den Nye Salmonsens 1949, s. 124

29 *Salmonsens store illustrerede Konversationsleksikon* 1893 bind 1, Forord; Jørgen Bang: 'Den Store Salmonsens', *Danske opslagsværker* af Axel Andersen (red.). København: G.E.C. Gad 1970. s. 6;46.

30 Maria Simonsen (2016): Den skandinaviske encyklopædi. Version 1.0. Svensk Nationell Datatjänst. <http://dx.doi.org/10.5878/002843>. (21-03-17).

31 Ibid.

32 Siv Frøydys Berg m.fl. (red.): *All verdens kunnskap. Leksikon gjennom to tusen år*. Nasjonalbiblioteket/Universitetet i Oslo 2012.

33 Ud over første- og andenudgaven udkom *Salmonsens Konversationsleksikon* i yderligere tre udgaver; *Den lille Salmonsens* (1937-40) i 12 bind, etbindsleksikonet *Den Nye Salmonsens* (1949) og tidsskriftet *Salmonsens Leksikon-Tidsskrift* der udkom i perioden 1941-56.

DEN KLASSISKE ENCYKLOPÆDIS KRISE

Efterhånden som encyklopædiudgivelsen langsomt, men sikkert begyndte at falde, begyndte også det, der kan karakteriseres som den tredje periode i dansk encyklopædihistorie. Det var en periode, der var kendetegnet ved den klassiske encyklopædis krise og ved nye måder at formidle encyklopædisk kundskab med bogklubencyklopædiens opkomst. Selv om J.H. Schultz havde koncentreret sig om leksikontidsskriftet efter udgivelsen af etbindsleksikonet *Den Nye Salmonsens* i 1949, levede drømmen om at udgive en ny stor encyklopædi à la den omfattende andenudgave videre.³⁴ Men i løbet af 1960'erne indså forlaget, "at tiden var løbet fra udgivelse af de store encyklopædier og at det derfor ikke ville kunne betale sig", som tidligere direktør Ole Trock-Jansen har udtrykt det.³⁵

I 1967 blev alle udgivelsesrettigheder til *Salmonsens Konversationsleksikon* derfor solgt til Gyldendal, der planlagde en ny udgave. Som et led i forretningsaftalen mellem J.H. Schultz og Gyldendal flyttede den nu tidligere Schultz-direktør Jørgen Bang med encyklopædiprojektet, og samme år begyndte han at arbejde som hovedredaktør hos Gyldendal med ansvar for udgivelsen af *Den Store Salmonsens* sammen med den leksikon- og EDB-kyndige Ole Norling-Christensen som redaktionssekretær.³⁶ Ambitionsniveauet var fra begyndelsen højt. *Den Store Salmonsens* skulle efter planen omfatte 24 bind, et kortbind samt et biografibind og i omfang nærmede den nye encyklopædi sig den berømte andenudgave. Efter fire års arbejde opgav imidlertid også Gyldendal at gennemføre projektet med henvisning til bogmarkedets økonomiske krise,³⁷ og den 23. februar 1971 meddelte forlagets bestyrelse, at udgivelsen af *Den Store Salmonsens* "var stillet i bero på grund af den samfundsøkonomiske udvikling, som gjorde det tvivlsomt om tilstrækkelig mange ville få råd til at købe det store værk".³⁸

Samtidig med, at den klassiske encyklopædis storhedstid tilsyneladende var forbi, begyndte forlægger Jørgen Lademann, igennem sin succesrige bogklub, lanceringen af *Lademanns Leksikon*. Leksikonet var ikke udarbejdet fra bunden med originale artikler, men byggede på *Hirschsprung's Konversationsleksikon* som var udgivet i årene 1962-68.³⁹ I trykt form nåede *Lademanns Leksikon* at udkomme i to udgaver over en periode på knapt 20 år fra 1970 til 1989.⁴⁰ Bogklubencyklopæ-

34 *Information* 4/4 1963: Samtale med tidligere direktør for J.H. Schultz, Ole Trock-Jansen, 29/6 2015.

35 Samtale med tidligere direktør for J.H. Schultz, Ole Trock-Jansen, 29/6 2015.

36 Bang, 'Den Store Salmonsens', s. 16: Samtale med tidligere direktør for J.H. Schultz Ole Trock-Jansen, 29/6 2015.

37 Bang, 'Den Store Salmonsens', s. 16-17.

38 *Frederiksborg Amts Avis* 25/2 1971; *Land og Folk* 27/2 1971; Axel Andersen: *Danske opslagsværker. Supplement og rettelser* 1974, s. 19.

39 *Hirschsprung's Konversationsleksikon* blev oprindeligt udgivet af forlaget Skrifola og Jørgen Lademann havde ved opkøbet overtaget rettighederne leksikonet.

40 Førsteudgaven var på i alt 22 bind, inklusiv to supplementsbind, mens den reviderede andenudgave blev forøget med 11 bind og endte med et omfang på 31 bind.

dien adskilte sig ved at satse på det brede og populære, og sigtede derigennem på en ny målgruppe. Folk, som ikke af sig selv gik til boghandleren, i antikvariatet eller på biblioteket. Artiklerne var ikke signerede, ligesom også fremmedord, litteratur- og krydshenvisninger blev undgået.⁴¹

Sammenlignet med *Salmonsens Konversationsleksikons* andenudgave markerede *Lademanns Leksikon* en ny stil, når det gjaldt indhold, illustrationer og tekstlayout. Artiklerne i *Lademanns Leksikon* var korte og holdt i et enkelt, let læst sprog, "[v]æk var det traditionelle leksikons alenlange afhandlinger med små, gnidrede illustrationer. Nu var det store, flotte firefarvefotos, en pædagogisk anvendelse af grafik og korte, præcise opslagstekster, der blev serveret i trespaltet layout på glittet papir"⁴² Alt sammen var det med til at rykke ved den traditionelle opfattelse af, hvordan en encyklopædi formidlede sit indhold.

The collage features several key elements:

- Top Left:** A portrait of Hans Christian Andersen, with text in Danish and English describing his life and work.
- Top Middle:** A photograph of a building, likely related to Andersen's life or work.
- Top Right:** A photograph of a woman in a white dress, possibly a scene from a play or a historical figure.
- Middle:** Columns of text in Danish and English, providing biographical details and historical context for Andersen and his works.
- Bottom:** A photograph of a book cover, likely the 1982 edition of *Lademanns Leksikon*.

Lademanns Leksikon 1982 bind 1, s. 149-150

Den anderledes formidlingsform betød, at *Lademanns Leksikon* fik rygte af at være noget 'letbenet'. I sin anmeldelse af andenudgaven sammenlignede litteraturhistoriker Hans Hertel bogklubencyklopædien med det sagnomspundne *Salmonsens Konversationsleksikon*, der siden sin færdigudgivelse i 1930 havde stået som en kulturel milepæl i dansk encyklopædihistorie og været målestok for alle øvrige leksika inden for landets grænser:

41 Andersen, *Veje til viden*, s. 159.

42 Henrik Sejerkilde: *Dansk bogdesign i det 20. århundrede*. Odense: Syddansk Universitetsforlag 2017 (under udgivelse, endnu ikke pagineret).

Man ved ikke om skal glædes eller græmmes, når nyudgaven af *Lademanns leksikon* her i sommer lanceres som "efter alt at dømme nationens sidste store leksikon i vor tid". [...] Alt andet lige må man alligevel græmmes over at denne farvelagte opslagsbog af flimrende besked over 30 bind virkelig skulle være "nationens sidste store leksikon i vor tid". Med al respekt: der er langt fra *Salmonsens* til *Lademann* – og vi er langt fra encyklopædisternes gamle drøm om den højeste oplysning til *alle, der kan læse*. Til gengæld er det [*Lademann Leksikon*] altså til at købe for alle.⁴³

Lademanns Leksikon blev en folkelig succes og fik via bogklubsalget plads i mange hjem, hvor tilstedeværelsen af en encyklopædi tidligere havde været utænkelig.⁴⁴ Trods udbredelsen indfriele bogklubencyklopædien ikke drømmen om en ny stor encyklopædi, der fortsatte med at spøge i bogdebatten. Hertel, der både kommenterede bogklubencyklopædiernes fremvækst og ønsket om en ny nationalencyklopædi, beskrev den encyklopædiske drøm som en fin, men også urealistisk ønskedrøm.⁴⁵ Ingen af eksisterende større forlag var i stand til at løfte arven, ligesom han også mente, at den "samlede viden" var for omfattende til at det kunne lade sig gøre: "I dag er *Salmonsens* et begreb, og vi er tilbøjelige til at betragte den type opslagsværker som en selvfølge, naturfænomener dumpet ned fra himlen eller aflejret som moræner. Sandheden er at de snarere er pyramider, skabt ved hårdt slid og dumdrstig optimisme. Monumenter over en nu uddød leksikontradition".⁴⁶ Dumdrstig optimisme eller ej, inspireret af et svensk initiativ til udarbejdelse af en ny nationalencyklopædi, igangsatte Gyldendal i begyndelsen af 1990'erne atter engang udgivelsen af en stor dansk encyklopædi.⁴⁷ 60 år efter at andenudgaven af *Salmonsens Konversationsleksikon* var afsluttet, skulle danskerne endelig få en opdateret nationalencyklopædi.

DIGITALE ENCYKLOPÆDIER

Få år efter igangsættelsen af Gyldendals store encyklopædiprojekt begyndte de digitale encyklopædier at dukke op og markerede, at endnu en forandring i den

43 Hans Hertels anmeldelse af *Lademanns Leksikon* blev først bragt i dagbladet *Information* 6/8 1982 under overskriften "Fra Diderot og *Salmonsens* til *Lademann* og Hvem-hvad-hvor". Senere blev anmeldelsen optrykt i en redigeret form som en del af en essaysamling i Hans Hertel (red.): *Litteraturens vaneforbrydere, kritikere, forlæggere og lystlæsere gennem 150 år*. København: Forening for Boghaandværk 1990. s. 181-86.

44 I *Dansk Bogdesign i det 20. århundrede* beskriver Henrik Sejrkilde, at førsteudgaven af *Lademanns Leksikon* blev solgt til i omegnen af 380.000 danskere, og at det var et håndgribeligt bevis for encyklopædiens folkelige succes. Sejerkilde, *Dansk Bogdesign i det 20. århundrede*.

45 Hertel, *Litteraturens vaneforbrydere*. s. 183-84; Hans Hertel: "Fra Diderot og *Salmonsens* til *Lademann*". *Information* 6/8 1982.

46 Hertel, Hans: *Den daglige bog. Bøger, formidlere og læsere i Danmark gennem 500 år*. København: Forening for Boghaandværk 1983, s. 45-46.

47 Til udgivelsen af *Den Store Danske Encyklopædi* oprettede Gyldendal datterselskabet Nationalencyklopædien A/S.

encyklopædiske kundskabsformidling var på vej – skiftet fra de trykte encyklopædier til de digitale udgivelsesformer – og her begynder også den fjerde periode i danske encyklopædiers udgivelsehistorie.

Cd-rom-udgivelserne var de første bud på en digital afløser for den trykte encyklopædi. I begyndelsen af 1990'erne var Microsofts Encarta sammen med *The New Encyclopædia Britannica* blandt de tidlige cd-rom-leksika, som varslede et endeligt brud med de trykte encyklopædier. Mens Encarta vakte brugernes begejstring med sine mange billeder, lydseksempler og animationer, var cd-rom-udgaven af *Encyclopædia Britannica* "ikke et multimedieprodukt. Man har valgt at bringe hele teksten uforkortet, hvorved der ikke bliver lagerplads tilovers til billeder osv. I de kommende år vil der også blive indlagt illustrationer, og søgesystemet vil blive forbedret".⁴⁸ Snart fulgte også de danske encyklopædier efter og midt i 1990'erne blev *Lademanns Leksikon* konverteret til en digital encyklopædi, først som cd-rom og dvd og siden som en internetudgave, der krævede brugerbetaling.

Nogle år tidligere påbegyndtes en anden type digitaliseringsprojekt, der senere skulle vise sig at blive en vigtig brik i ældre encyklopædiers overførsel til digitale medier. I 1992 iværksatte programmør Lars Aronsson Projekt Runeberg og selv om tanken om at digitalisere trykte encyklopædier opstod tidligt "var [det] først i och med faksimiltekniken (1998) som det stod klart hur arbetet borde gå till [...]".⁴⁹ I årene 2004-08 blev andenudgaven af *Salmonsens Konversationsleksikon* lagt op som digital faksimile og modsat flertallet af de ældre danske encyklopædier har udgivelsen overlevet overgangen fra det trykte til det digitale.⁵⁰ Med digitaliseringen har *Salmonsens Konversationsleksikon* ikke alene fået en renæssance, Projekt Runebergs platform har muliggjort en enkel og hurtig integration af *Salmonsens Konversationsleksikon*s artikler i digitale encyklopædier som Wikipedia og Den Store Danske.

Parallelt med udgivelsen af de første cd-rom-leksika dukkede også de første online-encyklopædier op. I 1994 blev *Britannica Online* "tilgængelig på Internet. Hermed var man med ét slag befriet for alle de snærende bånd, der tidligere satte uoverstigelige grænser for leksikonproduktionen".⁵¹ Der skulle dog gå flere år, før

48 Andersen, *Veje til viden*, s. 166.

49 Forordet til den digitale faksimileudgave af *Nordisk familjebok*, hvis arbejde blev påbegyndt i 2001. <http://runeberg.org/nf/#forord> (27-02-2016).

50 I december 1992 grundlagde Lars Aronsson det digitale litteraturarkiv Projekt Runeberg, der er placeret ved Linköpings universitet, men projektet er idealistisk og bygger på frivilliges arbejde. Inspirationen til Projekt Runeberg kommer fra det amerikanske Project Gutenberg, der så tidligt som i 1971 digitaliserede *Declaration of Independence* (1776) og sidenhen har opbygget et arkiv, der dags dato består af 50.621 udgivelser, som frit kan downloades. Lars Aronsson: Project Runeberg's Electronic Facsimile Editions of Nordic Literature. Konferencebidrag, ICC/IFIP konference om Electronic Publishing, Ronneby, Sverige. 11. maj 1999.

51 Andersen, *Veje til viden*, s. 168.

også de større danske encyklopædier gik online. I oktober 2001 udkom det 20. og sidste bind af *Den Store Danske Encyklopædi*. 11 måneder tidligere var den digitale encyklopædi *Wikipedia* blevet påbegyndt og et år senere, den 1. februar 2002, var den danske *Wikipedia online*.⁵² Som konsekvens af de forandrede medietekniske vilkår introducerede Gyldendal i 2004 den første digitale udgave af *Den Store Danske Encyklopædi*. Den trykte encyklopædi blev konverteret først til cd-rom, og senere dvd, der imidlertid skulle vise sig at være overgangsmedier, som hurtigt blev overhalet og udkonkurreret på grund af internettets udbredelse.⁵³ Fem år efter udgivelsen af den første digitale udgave lancerede Gyldendal i 2009 et gratis onlineleksikon med titlen *Den Store Danske*.⁵⁴

Modsat *Salmonsens Konversationsleksikon* og *Den Store Danske Encyklopædi* overlevede *Lademanns Leksikon* ikke som digital encyklopædi.⁵⁵ Det er enkelt at forestille sig, at den stigende konkurrence blandt de digitaliserede opslagsværker, det ressourcekrævende arbejde med at holde encyklopædien opdateret sammen med brugerbetalingens ekskluderende effekt har været blandt årsagerne til, at den blev nedlagt. Det samme gælder for de øvrige forsøg til digitalisering af de forskellige udgaver af *Salmonsens Konversationsleksikon* som eksempelvis Faglærere og Lærervikarers Bladfond stod bag.⁵⁶

De fire perioder i dansk encyklopædihistorie, som er blevet skitseret, afspejler de store skift som encyklopædiudgivelsen har gennemgået i løbet af de sidste 200 år. Artiklens tredje og sidste del koncentrerer sig om encyklopædiens artikelsider. Gennem en undersøgelse af artikelsidens materialitet, arkitektur og ideologi vil jeg forsøge at svare på de indledningsvis stillede spørgsmål om bogsidens forandringer og derigennem indfange de informations- og kundskabsidealer, som kommer til udtryk i de tre encyklopædier.

52 <https://da.wikipedia.org/wiki/Wikipedia> (05-07-2016).

53 *Den Store Danske Encyklopædi* blev udgivet som henholdsvis cd-rom og dvd-udgaven i 2004 og 2006. I 2006 udgav forlaget også "en abonnementsbaseret onlineudgave af værket" (09-09-2016).

54 Den Store Danske, http://denstoredanske.dk/It_teknik_og_naturvidenskab/Informatik/It_virksomheder_og_websites/Den_Store_Danske (09-09-2016).

55 *Lademanns Leksikon* blev opkøbt af Aschehoug Dansk Forlag A/S, som hører under Egmont-gruppen. Efterfølgende blev titlen ændret og indholdet udviklet.

56 En mere ukendt del af *Salmonsens Konversationsleksikons* digitaliseringshistorie er foretaget af den danske forening Landsforeningen for Faglærere og Lærervikarers Bladfond (LFLs Bladfond) og redaktør Erik Rosekamp, som har digitaliseret første-, anden- og fjerdeudgaven af *Salmonsens Konversationsleksikon*. De to første udgaver er udgivet på dvd, der ifølge Erik Rosekamps hjemmeside kan købes der, mens fjerdeudgaven, *Den Nye Salmonsens*, er digitaliseret som pdf-faksimile og søgbart pdf-dokument i 2007. LFLs Bladfonds hjemmeside er et sammensurium af forskellige digitaliserede tekster og er ikke blevet opdateret siden november 2009, ligesom foreningen heller ikke synes at eksistere længere. http://www.rosekamp.dk/Salmonsens_1949_web/start.htm (06-02-2017); http://www.rosekamp.dk/home9_retur/cd_dvd.htm (06-02-2017).

ARTIKELSIDENS INFORMATIONS- OG KUNDSKABSIDEALER

Encyklopædien har flere forskellige slags bogsider. Størstedelen af den trykte encyklopædi udgøres af artikelsider, der er indrammet af titelsider, for- og/eller efterord og ofte også flere indledende sider i form af lister over forkortelser, henvisningssymboler, udtale- og stavemåder, som forekommer i de enkelte artikler. Bogsiderne er indsat i en bestemt rækkefølge med smudstitelblade og titelblade som de første, efterfulgt af forord og derefter de indledende sider med instruktioner. Herefter følger artikelsiderne, der kan være, men ikke altid er, efterfulgt af flere instruerende sider og eventuelle efterord. Sammen med de øvrige dele af encyklopædiernes materialitet udtrykker alle bogsider i den trykte encyklopædi på forskellige vis sin tids informations- og kundskabsidealer. I de følgende afsnit er det imidlertid alene artikelsiderne med opslaget "H.C. Andersen" som eksempel, der er centrum for undersøgelsen.

I en undersøgelse af artikelsidernes materialitet er det oplagt at inddrage information om de forskellige slags papir, som forlæggerne har valgt til deres encyklopædier. Det har imidlertid ikke været muligt at finde frem til, hvilket papir alle tre encyklopædier er trykt på og derigennem sammenligne artikelsiderne ud fra deres papirtype.⁵⁷ Derfor vil jeg i det følgende nøjes med at give en enkelt sammenlignende beskrivelse af de tre artikelsiders papir.

Bogsiderne i de trykte udgaver af *Salmonsens Konversationsleksikon*, *Lademanns Leksikon* og *Den Store Danske Encyklopædi* består alle af industrielt produceret papir.⁵⁸ Alligevel er der forskel på papiret både i de forskellige udgaver af *Salmonsens Konversationsleksikon* og det, som er brugt i *Lademanns Leksikon* og *Den Store Danske Encyklopædi*. Forskellene afspejler sig blandt andet i sidernes farve, lugt og taktile udtryk. At papiret adskiller sig overrasker ikke med tanke på, at de tre encyklopædier er produceret med mere end 75 års mellemrum.

Sammenlignes papiret i de forskellige udgaver af *Salmonsens Konversationsleksikon*, føles siderne i andenudgaven ganske tykke, når der bladres fra side til side, mens det er det modsatte i fjerdeudgaven, *Den Nye Salmonsens*, der virker tyndere og mere skrøbelig.⁵⁹ Selv om fjerdeudgavens tyndere papirkvalitet er et

57 I kolofonen til det undersøgte eksemplar af *Den Store Danske Encyklopædi* står der, at papiret er "Designer's Matt 100 g.", mens papirtypen ikke fremgår af eksempelvis *Lademanns Leksikon* eller *Salmonsens Konversationsleksikons* anden- og tredjeudgave. Heller ikke i arbejdet med arkivalierne til *Salmonsens Konversationsleksikon* er der dukket materiale op, hvor papirtypen fremgår.

58 Modsat bøttepapir, som er fremstillet af tekstiler, eksempelvis bomuld, kan papiret i det industrielt produceret papir bestå af en kemisk produceret papirmasse, eksempelvis træslib tilsat forskellige fyldstoffer. Om papirets historie og papirkvalitetens forskellige materielle bestanddele og produktion se Bo Rudin: *Papperets Historia*. Vällingby: Rudins 1987 og Bo Rudin: *Pappersmakeri. Ett klassiskt hantverks historia och teknik*. Hässelby: Rudins 1995, s. 111-148.

59 *Salmonsens Konversationsleksikons* andenudgave blev udgivet i to forskellige udgaver, en såkaldt almindelig udgave og en luksusudgave. Luksusudgaven adskiller sig fra den alminde-

produkt af sin tid og ikke adskiller sig fra andre samtidige encyklopædiudgivelser, giver det, sammen med de kortere artikler, den samlede udgivelse et mere flygtigt præg, det er ikke noget, som skal holde og bevares over en længere periode. Sammenlignes papiret i *Salmonsens Konversationsleksikons* andenudgave med de nyere encyklopædier, virker dét derimod tyndt og skrøbeligt i forhold til *Lademanns Leksikon* og *Den Store Danske Encyklopædis* kridhvide sider. Også papirets størrelse, dets format, spiller ind i oplevelsen af artikelsiden. *Salmonsens Konversationsleksikons* matte papir i oktavformat virker i dag noget klejn, når den ligger side om side med de to nyeste encyklopædier, der begge er i det større kvartformat.⁶⁰

Papirets materialitet, dets taktile udtryk – som også Svedjedals indledende citat om bogens fysiske signaler gjorde opmærksom på – er i fællesskab med bogsidens størrelse med til at påvirke opfattelsen af encyklopædien. De tre encyklopædiers artikelsider er imidlertid produkter af forskellige perioder, og det kan synes urimeligt at sammenligne materialitet, der er produceret med så mange års mellemrum og under vidt forskellige omstændigheder. Ikke desto mindre er en sådan sammenlignende undersøgelse af materialiteten interessant blandt andet på grund af den kundskabsmæssige autoritet, som andenudgaven af *Salmonsens Konversationsleksikon* har bevaret blandt danske encyklopædier sin alder og det ældre udtryk til trods. Også journalist Henrik Sejrkildes beskrivelse af papiret i *Lademanns Leksikon* viser, at artikelsidernes materialitet påvirker læseren. Papirets materialitet er dog kun én ud af flere dele, som skaber artikelsidens udtryk, og i undersøgelsen af encyklopædiens informations- og kundskabsidealer spiller artikelsidens arkitektur en langt større rolle.

lige udgave ved at være trykt på indiapapir. Det betød, at hvert bind var mindre end halvt så tykt som det tilsvarende i den almindelige udgave. Efter sigende blev luksusudgaven kun trykt i 25 eksemplar. Jeg har i mine undersøgelser set et enkelt eksemplar og hørt tale om et andet. I *Folkebladet Sydjylland* kunne man den 18. juni 1938 læse at Schultz' Forlag udstillede luksusudgaven på Bellahøj-Udstillingen: "Bogbinder Anker Kyster havde personligt indbundet de 25 eksemplar, hvoraf Kongen har modtaget eet, Kronprinsen eet og afdøde Redaktør, Kaptajn C. Blangstrup Eet. 10 eksemplarer er i Handelen og Prisen er ikke mindre end 3120 Kr. Pr. Sæt!" *Folkebladet Sydjylland* 18./6 1938. Luksusudgaven kunne bestilles i to forskellige indbindinger: en lærredsindbinding til 875 kroner og en halvlæderindbinding til 1050 kroner. Udgaven kunne blandt andet købes i Illum i København. Reklame for luksusudgaven af *Salmonsens Konversationsleksikon* i *Berlingske Aftenavis* 4/12 1944; *Folkebladet Sydjylland* 18/6 1938.

60 Til at beskrive de fysiske bøgernes størrelse anvendes i dag fortrinsvis tre forskellige formatbetegnelser: folio, kvart og oktav. Folioformatet er det største og anvendes til bøger, som er 35 cm eller derover i højden. Bøger i kvartformat er mellem 25-34,9 cm i højden, mens oktavformatet er 24,9 cm eller derunder i højden. For detaljeret beskrivelse af trykte bøgernes formatbetegnelser se Philip Gaskell: *A New Introduction to Bibliography*. New Castle: Oak Knoll Press (1972) 2009; Jan Tschichold: *Bokens proportioner*. Göteborg: Wezätas Skriftserie Nr. 7, 1955.

Modsat den materielle oplevelse af de tre encyklopædiers artikelsider er den arkitektur, som kendetegner artikelsiderne, på flere måder stabil. Der er en tydelig kontinuitet, og artikelsidernes typografiske struktur er med enkelte undtagelser uforandret i encyklopædiernes trykte udgaver uanset udgivelsesår. Antallet af spalter er to eller tre i alle udgivelser, artikelteksten er struktureret i alfabetisk orden, opslagsordet, der altid er placeret til venstre, er fremhævet med fede typer, og flere artikler er illustrerede. Med undtagelse af *Lademanns Leksikon* er der i flere af de enkelte artikler henvisninger til andre artikler i udgivelsen. Sådan ser størstedelen af den moderne encyklopædis artikelsider ud.⁶¹

Artikelsidernes identiske arkitektur tydeliggør, at der findes en række grundlæggende typografiske principper, der ikke forandrer sig nævneværdigt fra *Salmonsens Konversationsleksikons* førsteudgave til udgivelsen af *Den Store Danske Encyklopædi*. Artikelsidernes arkitektur er skabt af blandt andet spalter og alfabetisk organisering, der i fællesskab fungerer som genkendelsesmekanismer for encyklopædien. Ændres nogle dele af arkitekturen, ændres også artikelsidens udtryk. Hvis man eksempelvis centrerer teksten i stedet for at venstrestille den og fjernede spalterne, ville den encyklopædiske bogside bryde med de etablerede genrekonventioner og fremstå som lyrik og ikke længere som en encyklopædiartikel.⁶²

Som det også fremgår af de afbillede artikelsider, er illustrationerne derimod blandt de typografiske træk, som udvikler sig mest i og med, at der gradvist tilkommer flere tegninger, fotografier, tabeller og kort, der efterhånden bliver mere detaljerede i deres udformning. Fra et enkelt s/h portræt af H.C. Andersen i *Salmonsens Konversationsleksikons* andenudgave til et stort farvefoto af hans barndomshjem i *Lademanns Leksikon* og den farvelagte akvarel af Oskar Klever i *Den Store Danske Encyklopædi*. At illustrationerne får mere plads på siderne i de nyere udgaver, viser, hvordan det visuelle får en større betydning i forhold til formidlingen og generelt i samfundet. Illustrationerne bliver på én og samme gang et billede på bogtrykkets forandring, og at de bliver et vigtigere redskab til at kommunikere og forstå artiklernes indhold.

61 Maria Simonsen (2016): Den skandinaviske encyklopædi. Version 1.0. Svensk Nationell Datatjänst. <http://dx.doi.org/10.5878/002843>. (21-03-2017).

62 Encyklopædidatabasen viser, at enkelte danske encyklopædier udfordrer de etablerede genrekonventioner. Et eksempel er *Mentor konversationsleksikon* (1958), der afviger fra encyklopædinormen på en lang række andre punkter. Indholdet er systematisk struktureret og opdelt tematisk i stedet for alfabetisk, som det ellers er tilfældet med den allerstørste del af de danske encyklopædier. *Mentor konversationsleksikon* har ikke noget forord, men begynder med kapitlet 1 'Himmelrummet og dets kloder', der omhandler astronomien. Kapitlet 1 er, som de øvrige, rigt illustreret, og teksten er sat i henholdsvis tre og fire spalter på hver bogside. Aage Andresen (red.): *Mentor: konversationsleksikon*. 2 udg. København: Grafisk Forlag 1958; Maria Simonsen (2016): Den skandinaviske encyklopædi. Version 1.0. Svensk Nationell Datatjänst. <http://dx.doi.org/10.5878/002843>. (21-03-2017).

Trods de tre encyklopædiers artikelsiders stabile arkitektur er der forskelle, som det også fremgik af Hertels karakteristik af *Lademanns Leksikon* og *Salmonsens Konversationsleksikon*. Der er mindst tre typografiske elementer som skiller sig ud: anvendelsen af illustrationer, størrelsen på typerne og artikellængden. Artikelsiderne i *Salmonsens Konversationsleksikon*s to første udgaver er næsten identiske. Det er knap med illustrationer, artiklerne er forholdsvis lange, og der er ikke væsentlig forskel på typestørrelsen. I tredje- og fjerdeudgaverne af *Salmonsens Konversationsleksikon* får illustrationerne mere plads. I fjerdeudgaven er der tre spalter per side, skriftstørrelsen er mindre end i de øvrige udgaver, og der er flere opslagsord per artikelside. Det er især den ekstra spalte og de korte artikler, som ændrer fjerdeudgavens visuelle udtryk og derved signalerer, at der er sket nogle forandringer i encyklopædiformidlingen og dermed også i informations- og kundskabsidealene siden *Salmonsens Konversationsleksikon*s første udgaver. I tredje- og fjerdeudgaverne forsøgte J.H. Schultz at imødekomme den forandrede omverden med encyklopædier, der både tekstligt og materielt havde et andet udtryk ved eksempelvis at være mindre i omfang og ved ikke længere at medtage ordenes etymologi i de enkelte opslag, hvilket vakte anmeldernes kritik.⁶³ Kritik af encyklopædiernes forandringer synliggjorde, at der fandtes et klassisk encyklopædisk dannelsesideal, der tilsyneladende stod i modsætning til den hurtigere informationssøgning, som forlaget syntes at ville skabe med encyklopædiernes tekstuelle og materielle udvikling.

På både *Lademanns Leksikon*s og *Den Store Danske Encyklopædi*s artikelsider får illustrationerne væsentlig mere plads. I *Lademanns Leksikon* har opslaget "H.C. Andersen" 45 linjers tekst fordelt på to sider, hvilket svarer til ca. en spalte i kvartformat, og tre store farvelagte billeder. I *Den Store Danske Encyklopædi* er der også mange illustrationer, men her er det brødteksten som dominerer det 8 ½ spalte lange opslag og derved er medskaber af et andet artikelsideudtryk, selv om de grundlæggende typografiske elementer er identiske i de to udgivelser.

Den Store Danske Encyklopædi 1994 bind 1, s. 389-91

63 Se eksempelvis *Berlingske Aftenavis* 1/10 1937; *Social-Demokraten* 16/12 1939; *Nationaltidende* 22/1 1950.

Undersøgelsen af de tre encyklopædiers trykte artikelsider viser, at principperne bag den encyklopædiske bogsides identitet bygger på en række typografiske elementer, som gentager sig i udgivelse efter udgivelse uafhængig af produktionsår, den trykkes tekniske udvikling og andre sociokulturelle forandringer. Der ved viser undersøgelsen også, hvordan den trykte encyklopædi har fulgt et bestemt informations- og kundskabsideal, en typografisk stabilitet for at bevare sin autoritet, og hvordan et specifikt design bliver til en læserkode, der signalerer "encyklopædi". Valget af illustrationer og hvilke artikler, som er illustreret, er ligeledes et resultat af forskellige faktorer, der også spiller sammen med de økonomiske forudsætninger og forlæggerens ambitioner med udgivelsen, som eksempelvis Jørgen Lademanns forsøg på at ramme et bredere encyklopædipublikum.

Det, at de trykte encyklopædiers artikelsider ikke forandres væsentligt i deres grundlæggende struktur trods skiftende omstændigheder som teknisk udvikling, målgruppernes forandringer, og nye udgivelsestrends, som eksempelvis bogklubencyklopædien, har til formål at skabe en genremæssig genkendelseseffekt og er derigennem også medskaber af encyklopædiernes autoritative status.

© Gyldendal

H.C. Andersen. Fotografi fra
København, 1862.

H.C. Andersen, Hans Christian Andersen, 2.4.1805-4.8.1875, dansk digter, allerede i sin egen tid anerkendt som en af de mest originale forfattere i 1800-t.s europæiske litteratur.

H.C. Andersen er oversat til ca. 125 sprog, og der kommer stadig nye optryk, bearbejdelser, dramatiseringer og filmatiseringer af hans eventyr i alle verdensdele.

I hans egen tid læstes hans romaner, rejdeskildringer, digte, eventyr og selvbiografi fra Rusland i øst til Amerika i vest. Senere kom hans verdensberømmelse alene til at hvile på 10-20 børneeventyr ud af i alt 156 eventyr og historier (for både børn og voksne). Udenlands er Østeuropa, Kina og Japan sammen med USA i dag hjemstederne for den stærkeste Andersen-interesse.

Digte

Allerede med et af sine tidligste digte, *Det døende Barn* (1827), vakte H.C. Andersen opmærksomhed hjemme og ude, men selvom nogle af hans digte blev sat i musik af Robert Schumann og Edvard Grieg, er hans lyrik dog alene et dansk anliggende. Flere af digtene hører stadig til den mest elskede danske sangskat (*Danmark, mit Fædreland* (1850), *Jylland mellem tvende Have* (1860) og *Hist hvor Veien slaar en Bugt* (1829)).

Skærbillede af første del af oplaget "H.C. Andersen" i *Den Store Danske* 2016-09-18.

under sin Biblioteksvirksomhed og sit Embedsstudium (*cand. mag.*) Tid til at fortsætte sine indiske Studier og fik 1889 Guldmedaille for Besvarelse af Univ.'s Prispogave om Brugen af de sanskritiske Participier, saaledes som de fremtræder i *Pañcatantra* og *Hitopadeça*, og 1892 Doktorgraden for en Afh. »Om Brugen og Bet. af Verbets Genera i Sanskrit«. Pali-Studiet optog dog A.'s Hovedinteresse, og det er navnlig paa dette Omraade, at han har udfoldet sin videnskabelige Virksomhed. Hans *Pali Reader* (Part I: *Text and Notes*, London, Leipzig, Copenhagen 1901, 2. Udg. 1910, Part II: *Glossary*, ib. 1907) bruges af Pali-Studerende Verden over. Han har besørgt en Index til den af V. Fausbøll udgivne *Jataka-Bog* (1897) og leder Arbejdet paa den af S. Sørensen paabegyndte *Navne-Index* til *Mahabharata* (Part 1–7, London 1904–12). Forskellige leksikalske Bidrag af A. har set Lyset i det Tidsskr., som udgives af *Pali Text Society*, af hvis Bestyrelse A. er Medlem (*Critical and philological Notes to the first Chapter of the Milinda-pantra*, by V. Trenckner, revised and ed., together with an Index of Words and Subjects, by D. Andersen, Jour-

Andersen, Hans Christian, dansk Digter, f. i Odense 2. Apr. 1801, d. i Kbhvn 4. Aug.

1875. Han voksede op i et kærligt, men fattigt og uordentligt Hjem; Faderen, der var Skomager, var en letbevægelig, fantastisk Natur, som troede sig født til »noget højere«, og aldrig kunde falde til Ro i Hverdagsforholdene. Som ganske ung havde han giftet sig med en noget ældre Pige; nogle Aar senere forlod han sin Hustru og sin lille Son for som Soldat i det danske Hjelpekorps at deltage i Napoleonskrigene, vendte hjem med nedbrudt Helbred

Hans Christian Andersen.

[<< prev. page](#) [<< föreg. sida](#) [>> nästa sida](#) [>> next page >>](#)

Skærbillede *Projekt Runeberg, Salmonsens Konversationsleksikon 2016-09-19*

Først i overgangen fra de trykte til de digitale medier har den encyklopædiske artikelsides karakteristika ændret sig mere grundlæggende og derved forandret det eksisterende informations- og kundskabsideal. Digitaliseringen har, som Stoicheff og Taylor peger på i *The Future of the Page*, "opened up endless possibilities for visual and acoustic innovation [...]".⁶⁴ Den måske mest åbenlyse forskel er den forandrede materialitet. Alt det, vi er vant til at være i fysisk kontakt med i mødet med encyklopædien, som omslag og papir, har ændret sig til plastik og glas. Encyklopædien er gået fra at være et fysisk bogobjekt til en digital størrelse, der ved hjælp af en mængde elektroniske komponenter bliver synlig på vores skærme.⁶⁵

I Projekt Runeberg er det de trykte encyklopædiens originale sider, som er skannet ind som digitale faksimiler, og de artikelsider, som læseren oplever på sin skærm, er derfor delvist visuelt identiske med dem, som findes i bogudgaverne. Formatet har også betydning for, hvordan teksten kommer til udtryk på skærmen, hvordan den læses, alt efter hvordan teksten er placeret. I Projekt Runeberg kan den digitale faksimile læses, næsten som man plejer, og man kan bevæge sig frem og tilbage mellem siderne via hyperlinks. I Den Store Danske vises én artikel ad gangen, en tekstblok, og den encyklopædiske sides spaltelayout er afløst af en løbende tekst, som man læser ved at scrolle teksten nedad.

64 Stoicheff & Taylor, *The Future of the Page*, s. 8; Muligheden for integrationen af lydfiler som komplement til artiklerne anvendes eksempelvis i Den Store Danske.

65 Lundblad: 'Dokument, taktilitet och 'diakronisk doft'. Om några förmågor och egenskaper hos det analoga och det digitala', s. 349-50.

Som opslaget "H.C. Andersen" i Den Store Danske viser, er flere af de typografiske elementer, som kendetegnede den trykte encyklopædis artikelside, forsvundet, herunder alfabetiseringen og spaltlayoutet. Samtidig er der også dele, som er, om ikke uforandrede, så en videreudvikling af den trykte encyklopædi. Det, som altid har været den trykte encyklopædis akilleshæl, opdatering og revidering af artiklerne, er blevet væsentligt enklere og langt mindre omkostningsfuldt i digitale medier. Der er heller ikke længere et loft over, hvor mange eller hvor lange artiklerne kan være, ligesom også antallet af henvisninger og måden at anvende dem på er nogle af de dele, som gennem digitaliseringen er blevet udviklet til encyklopædiens fordel.⁶⁶

Den digitale encyklopædis bogside afspejler, hvordan information og kundskab skabes, håndteres og leveres i den digitale tidsalder, og på den måde skaber og afspejler den det kulturelle informationssystem, som vi lever i netop nu – det som Stoicheff og Taylor kalder bogsidens ideologi. Det er (bog)sidens materialitet og arkitektur, som er forandret i den digitale variant: (Bog)sidens arkitektur og funktioner er tilpasset det medium den eksisterer og anvendes i. I sine undersøgelser af (bog)siden har boghistorikeren Bonnie Mak blandt andet peget på, hvordan den er "a changing interplay of form and content, of message and medium, of the conceptual and physical, and this shifting tension is vital to the ability of the page to remain persuasive through time".⁶⁷

De kritiske anmeldelser af *Salmonsens Konversationsleksikons* senere udgaver og Hertels beskrivelse og kobling mellem opfattelsen af en bog og dens udtryk viser, hvordan form og indhold, materialitet og tekst, spiller ind i forståelsen og i bedømmelsen af, hvordan en encyklopædi bør ser ud. Hertels reaktion på *Lademanns Leksikon* har flere fællestræk i forhold til den måde, de digitale encyklopædier først blev modtaget i det nye årtusinde. De digitale encyklopædiers form og materialitet skabte forvirring og forundring: Kunne de virkelig betegnes som *rigtige* encyklopædier? At encyklopædisk information og kundskab blev lettere tilgængeligt igennem de digitaliserede udgivelsesformer stod umiddelbart i skarp kontrast til det etablerede informations- og kundskabsideal om, at encyklopædisk viden præsenteres og konsumeres bedst og mest korrekt, i trykte, bindtunge udgivelser indeholdende tekstmættede signerede artikelsider med et begrænset antal illustrationer. Eller sådan kan det al fald opfattes, hvis der tages afsæt i den typografiske udformning af de to danske encyklopædier, som begge har haft prædiketet nationalencyklopædi, *Salmonsens Konversationsleksikons* andenudgave og *Den Store Danske Encyklopædi*.

66 Selv om det i teknisk forstand er muligt at have ubegrænset længde på artiklerne, er der både i Wikipedia og i Den Store Danske grænser for encyklopædiartiklernes omfang. Det kan handle om arven fra de trykte encyklopædier og om selve encyklopædiformen, hvor man på en begrænset plads forklarer et fænomen, skriver en biografi og så videre. Samtale med Niels Brügger 07-07-2016.

67 Bonnie Mak: *How the Page Matters*. Toronto: University of Toronto Press 2011, s. 5.

Encyklopædiens form og udtryk har ikke kun været tilpasset den aktuelle tids informations- og kundskabsformidling. Udgivelsen af encyklopædier er også en markedsdrevet kultur, der skal generere økonomisk gevinst. De encyklopædiske udgivelser er derfor blevet justeret, efterhånden som læserne og medievilkkårene har forandret sig, men kritikken af de forandrede formidlingsformer har været med til at holde liv i en standard for, hvordan en encyklopædis informations- og kundskabsideal, og derved også for, hvordan en af encyklopædigenrens vigtigste indholdsmæssige karakteristika, dens autoritet, udtrykkes igennem (bog)si-dens form og udtryk.

LITTERATUR

- Axel Andersen: *Danske opslagsværker. Supplement og rettelsel*, København: G.E.C. Gad 1974.
- Andersen, Axel: *Veje til viden. Håndbog i informationsvidenskab*, København: Gyldendal 1996.
- Andresen, Aage (red.): *Mentor: konversationsleksikon*. 2 udg. København: Grafisk Forlag 1958.
- Aronsson, Lars: "Project Runeberg's Electronic Facsimile Editions of Nordic Literature. Konferencebidrag", ICCC/IFIP konference om Electronic Publishing, Ronneby, Sverige. 11. maj 1999.
- Bang, Jørgen: *Fra Godiche til Schultz. Bogtrykkeri og forlag i 300 år 1661-1961*, København: J.H. Schultz 1961.
- Bang, Jørgen: 'Den Store Salmonsens', *Danske opslagsværker* af Axel Andersen (red.), København: G.E.C. Gad 1970.
- Blangstrup, Christian: *Salmonsens store illustrerede Konversationsleksikon*, København: Brødrene Salmonsens Forlag 1893-1911.
- Blangstrup, Christian: *Salmonsens Konversationsleksikon*, København: J.H. Schultz Forlag 1915-1930.
- Berg, Siv Frøydis et al.: *All verdens kunnskap. Leksikon gjennom to tusen år*. Nasjonalbiblioteket/ Universitetet i Oslo 2012.
- Birkelund, Palle, Esli Dansten & Lauritz Nielsen: *Nordisk Leksikon for Bogvæsen I-II*, København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck 1951-82.
- Carlsen, Sigmund: *"All verdens viten". Litt om leksika gjennom tidene*. Oslo: Aschehoug 1968.
- Carruthers, Mary: *The Book of Memory. A Study of Memory in Medieval Culture*, Cambridge: Cambridge University Press 2008.
- Dahlström, Mats: *Under utgivning: Den vetenskapliga utgivningens bibliografiska funktion*, Borås: Valdrif 2006.
- Gaskell, Philip: *A New Introduction to Bibliography*, New Castle: Oak Knoll Press (1972) 2009.
- Grafton, Anthony: *La page de l'Antiquité à l'ère du numérique: histoire, usages, esthétiques*, Paris: Hazan, 2012.
- Hertel, Hans (red.): *Litteraturens vaneforbrydere, kritikere, forlæggere og lystlæsere gennem 150 år*. København: Forening for Boghaandværk 1990.
- Hertel, Hans: *Den daglige bog. Bøger, formidlere og læsere i Danmark gennem 500 år*. København: Forening for Boghaandværk 1983.
- Ingerslev, Christian Frederik: *Nordisk Konversationslexikon Bind 5*, Kjøbenhavn, Forlagsbureauet, 1863.
- Langer, Torben Wang: *Lademanns Leksikon*, København: Lademanns Forlag 1982-88.
- Lund, Jørgen (red.): *Den Store Danske Encyklopædi bind*, København: Gyldendal 1994-2001.
- Lundblad, Kristina: 'Dokument, taktilitet och "diakronisk doft". Om några förmågor och egenskaper hos det analoga och det digitala', Återkopplingar, Marie Cronqvist, Patrik Lundell & Pelle Snickars (red.), Lund: Mediehistorisk arkiv nr. 28, Mediehistoria, Lunds universitet 2014.
- Lundblad, Kristina: 'Kodexsimulationer', *Bokhistorier. Studier tilläggande Per S. Ridderstad*, Kristina Lundblad et al. (red.). Stockholm: Signum 2007.

- Mak, Bonnie: *How the Page Matters*, Toronto: University of Toronto Press 2011.
- Manguel, Alberto: 'A Brief History of the Page', *A Reader on Reading*, New Heaven: Yale University Press 2010.
- Nicolet, André: *Encyklopædier og Konversationslexika gennem Tiderne*. København: J.H. Schultz 1946.
- Raunkjær, Palle & Alex Waldbuhm Marke: *Den Lille Salmonsens*, København: J.H. Schultz 1937-40.
- Rudin, Bo: *Pappersmakeri. Ett klassiskt hantverks historia och teknik*, Hässelby: Rudins 1995.
- Rudin, Bo: *Papperets Historia*, Vällingby: Rudins 1987.
- Sejerkilde, Henrik: *Dansk Bogdesign i det 20. århundrede*. Syddansk Universitetsforlag.
- Simonsen, Maria: *Den skandinaviske encyklopædi. Udgivelse og udformning af Nordisk familjebok og Salmonsens Konversationsleksikon*, Centrum för Öresundsstudier nr. 37, Lund: Makadam förlag 2016.
- Simonsen, Maria: 'Encyklopedins mångsidighet. Boksidas förändring från tryckt till digital version', *Biblis 75*, Stockholm: Föreningen Biblis 2016, s. 38-51.
- Stoicheff, Peter & Andrew Taylor (red.): *The Future of the Page (Studies in Book & Print Culture)*, Toronto: University of Toronto Press 2003.
- Strelitz, Paula, Gottlieb Japsen, Mikal Rode & Erik Lund: *Den Nye Salmonsens*, København: J.H. Schultz 1949.
- Svedjedal, Johan: 'Boken tiger, boken talar', I *Bokens materialitet. Bokhistoria och bibliograf*, Mats Malm m.fl. (red.). Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet 2009.
- Tschichold, Jan: *Bokens proportioner*, Göteborg: Wezätas Skriftserie Nr. 7, 1955.

Avisartikler

- Berlingske Tidende* 14.7.1891.
- Berlingske Aftenavis* 1.10.1937.
- Berlingske Aftenavis* 4.12.1944.
- Folkebladet Sydjylland* 18.6.1938.
- Frederiksborg Amts Avis* 25.2.1971.
- Information* 4.4.1963.
- Information* 6.8.1982.
- Information.dk* 17.2.2006.
- Land og Folk* 27.2.1971.
- Nationaltidende* 22.1.1950.
- Politiken* 14.7.1891.
- Politiken.dk* 26.2.2009.
- Social-Demokraten* 16.12.1939.

Digitale resurser

- Archive.org (21-03-17)
- Den Store Danske: <http://www.denstoredanske.dk/> (21-03-17)
- Projekt Runeberg: <http://runeberg.org/> (21-03-17)
- Rosenkamp.dk: rosekamp.dk/Salmonsens_1949_web/start.htm (21-03-17)
- Simonsen, Maria (2016): Den skandinaviske encyklopædi. Version 1.0. Svensk Nationell Datatjänst. <http://dx.doi.org/10.5878/002843> (21-03-17)
- Wikipedia dansk: <https://da.wikipedia.org/wiki/Forside> (21-03-17)
- Wikipedia svensk: <https://sv.wikipedia.org/wiki/Portal:Huvudsida> (21-03-17)

Informanter

- Samtale med tidigare direktör for J.H. Schultz, Ole Trock-Jansen, 29/6 2015.
- Samtale med Nils Brügge, Professor, Aarhus Universitet, 7/7 2016